

Gawryszewski, Andrzej

Rozwój demograficzno-społeczny Warszawy w XX wieku

Mazowsze. Studia Regionalne 5, 11-28

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Rzówj demograficzno-społeczny Warszawy w XX wieku

Andrzej Gawryszewski

STRESZCZENIE

W XX wieku powierzchnia Warszawy wzrosła 15-krotnie, ale liczba ludności tylko 3-krotnie. Liczba ludności wzrastała, z wyjątkiem okresu powojennego wyżu demograficznego, dzięki napływowi migracyjnemu nowych mieszkańców. W rozmieszczeniu ludności w pierwszej połowie XX wieku występowała słaba tendencja dekoncentracji ludności, która w latach 1951-1970 przybrała odwrotny kierunek, ale od końca lat 70. XX wieku, wraz z rozwojem nowych wielkich osiedli mieszkaniowych, postępował proces dekoncentracji ludności. Poważne zmiany nastąpiły w strukturze wieku ludności. Zdecydowanie zmniejszył się udział najmłodszej grupy wieku i wzrósł udział ludności w wieku 60 lat i więcej, a przeciętny wiek ludności wzrósł o 15 lat, z 25,9 w 1897 roku do 40,9 w roku 2002. Natomiast nie ulegał zasadniczym zmianom udział ludności zamieszkałej od urodzenia w Warszawie, która od wielu dziesięcioleci stanowi ponad połowę mieszkańców miasta. W ostatniej dekadzie ubiegłego wieku dokonały się poważne zmiany w strukturze zawodowej mieszkańców, spadł udział czynnych zawodowo w przemyśle i budownictwie, wzrósł udział pracujących w usługach oraz utrzymujących się z niezarobkowych źródeł.

W artykule, wykorzystując wyniki dziewięciu powszechnych spisów ludności, przedstawiono w zarysie zmiany, jakie dokonały się w XX wieku, w rozwoju i rozmieszczeniu ludności Warszawy, w ruchu naturalnym i migracyjnym oraz strukturze ludności według płci, wieku, wykształcenia, zatrudnienia i źródła utrzymania. Przemiany dokumentują zestawienia tabelaryczne, niekiedy pokazując je na tle miast Polski ogółem lub wielkich miast imiennie. Artykuł stanowi podsumowanie najważniejszych wniosków z monografii poświęconej ludności Warszawy w XX wieku.

Na początku XX wieku, w 1900 roku, na terenie Europy znajdowało się 145 miast liczących 100 tys. i więcej mieszkańców, w tym najwięcej, bo 94, było miast z liczbą mieszkańców 100-249 tys. Znacznie mniej (31) było miast 250-499-tysięcznych, a wielkich miast z ponad półmilionową ludnością było 20 i zaledwie 7 z nich miało milion i więcej mieszkańców. Na obecnym terenie Polski tylko 6 miast liczyło 100 tys. i więcej mieszkańców: Gdańsk (140 563), Łódź (314 020), Poznań (117 033), Szczecin (210 702), Warszawa i Wrocław (422 079), a Kraków (91 323) był blisko tej granicy. Jedynie Warszawę można zaliczyć w tym czasie do miast wielkich (*Tabela 1*). Wraz z Łodzią znajdowały się w zaborze rosyjskim i pod względem liczby ludności zaliczały się do czołówki miast carskiej Rosji: Warszawa zajmowała trzecie miejsce po Petersburgu (1 267 023 mieszkańców) i Moskwie (988 614), a przed Odessą (405 041) i Łodzią. Natomiast w skali Europy Warszawa zajmowała miejsce dwunaste. Po stu latach, na początku XXI wieku, w Europie były 742 miasta ze 100 tys. i więcej ludności, w tym 101 miast wielkich, to znaczy liczących 500 tys. i więcej mieszkańców. Wśród nich Warszawa zajmowała miejsce osiemnaste.

Na przełomie XIX i XX wieku rozwój ludnościowy Warszawy był hamowany przez otaczające je fortyfikacje, które uniemożliwiały rozwój terytorialny miast. Dopiero w 1916 roku, po zajęciu Warszawy przez Niemców okupacyjny generał-gubernator przyłączył do miasta rozległe przedmieścia wraz z wojskowymi fortami, według projektu polskiego zarządu miasta. W wyniku przyłączeń nowych obszarów w latach: 1900, 1916 (82,1 km²), 1930 (3,68 km²), 1938 (16,8 km²), 1951 (286,07 km²), 1957 (18,96 km²), 1977 (39,4 km²), 1992 (9,7 km²) i 2002 (22,62 km²), powierzchnia Warszawy wzrosła z 34,5 km² do 516,9 km².

Tabela 1. Liczba ludności i powierzchnia Warszawy¹, 1897-2008

Data	Liczba ludności Warszawy (w tys.)					Powierzchnia (w ha)		
	ogółem	mężczyźni	kobiety	lewo- brzeżna	pravo- brzeżna	z Wisłą ²	lewo- brzeżna	pravo- brzeżna
9 II 1897 r.	601,4	285,2	316,2	548,4	53,0	3 452	2 175	933
1 I 1914 r.	884,5	b.d.	b.d.	791,5	93,0	3 695	2 307	966
30 IX 1921 r.	936,7	422,2	514,5	818,1	118,6	12 100	7 625	3 858
9 XII 1931 r.	1 171,9	534,1	637,8	1 001,2	170,7	12 468	7 949	3 858
1 I 1939 r.	1 295,0	b.d.	b.d.	1 047,9	247,1	14 118	9 179	4 293
15 V 1945 r.	377,9	148,6	229,3	187,9	190,0	14 118	9 179	4 293
14 II 1946 r.	486,1	201,1	285,0	280,7	205,4	14 118	9 179	4 293
3 XII 1950 r.	803,9	353,9	450,0	517,5	286,5	42 725	24 755	16 418
6 XII 1960 r.	1 139,2	520,7	618,5	773,0	366,2	44 621	24 671	18 376
8 XII 1970 r.	1 314,9	606,7	708,2	938,3	376,6	44 535	24 715	18 246
7 XII 1978 r.	1 555,4	725,2	830,2	1 104,7	447,7	48 530	22 110	26 420
6 XII 1988 r.	1 655,2	772,9	882,3	1 160,3	494,9	48 530	22 110	26 420
20 V 2002 r.	1 689,2	782,0	907,2	1 141,6	547,6	51 690	28 686	23 004
31 XII 2008 r.	1 709,8	786,3	923,5	1 131,4	578,4	51 724	26 424	25 300

¹ Dane w każdorazowym podziale administracyjnym, z wyjątkiem wyników spisu ludności z 1950 roku, które opublikowano w podziale administracyjnym z dnia 15 maja 1951 roku i spisu z 2002 roku, w którym uwzględniono podział z dnia 27 października 2002 roku.

² Powierzchnia Wisły w granicach miasta wynosiła: w 1897 roku – 344 ha, 1917 roku – 617 ha, 1938 roku – 661 ha, w latach 1951-1959 – 1552 ha, 1960-2002 – 1574 ha. W tabeli nie uwzględniono późniejszych korekt obliczeń powierzchni miasta.

W pierwszej dekadzie XX wieku liczba ludności Warszawy dość szybko rosła, a przeciętnie roczna dynamika wzrostu w latach 1910-1913 wynosiła 2,2%. W latach I wojny światowej Warszawa nie poniosła strat ludnościowych w wyniku bezpośrednich działań wojennych, ale pomimo przyłączenia do miasta z dniem 1 kwietnia 1916 roku przedmieść zamieszkałych przez 109,6 tys. osób, jej liczba ludności w latach 1914-1917 zmniejszyła się o 14%. Złożyła się na to fala ewakuacji w obawie przed ofensywą wojsk niemieckich na Warszawę w połowie października 1914 roku (ok. 260 tys. osób), ale ludność ta w większości wróciła do miasta. Druga fala ewakuacji nastąpiła wiosną 1915 roku, gdy wycofujące się wojska rosyjskie ewa-

kuowały do Rosji fabryki wraz z urządzeniami i personelem. Przyczyną ubytku ludności po zajęciu miasta przez wojska niemieckie (5 sierpnia 1915 roku) był zastój gospodarczy miasta związany z rabunkową polityką okupanta oraz fatalne warunki aprowizacyjne i głodowe racje żywnościowe. W ostatnim roku wojny i kolejnych dwóch powojennych latach liczba ludności miasta rosła w tempie 8% rocznie. Powracali ewakuowani, zdemobilizowani żołnierze oraz napływała ludność cywilna z kresów wschodnich i Rosji objętej wojną domową, ale głównie ludność z województw centralnych poszukująca lepszych warunków życia. Według spisu ludności z końca września 1921 roku, ludność przybyła w ciągu ostatnich trzech lat stanowiła 10,1% ludności miasta, ale większość mieszkańców (55,8%) mieszkała w Warszawie od urodzenia. W pierwszej połowie lat 20. XX wieku nieustabilizowana sytuacja gospodarcza kraju spowodowała spadek dynamiki wzrostu liczby ludności Warszawy do 1,5% rocznie. Ożywienie gospodarcze w następnym pięcioleciu podniosło przyrost ludności do 2,7% rocznie, ale już w kryzysowych latach 1931-1935 nastąpił spadek wzrostu do 1,3% rocznie i wraz z poprawą koniunktury gospodarczej w przedwojennym trzyleciu notowano wzrost liczby mieszkańców o 1,8% rocznie. Lata 1935-1939 były okresem najintensywniejszego rozwoju urbanistycznego międzywojennej Warszawy. Zrealizowano wielką arterię komunikacyjną, łączącą Mokotów ze Śródmieściem: aleję Niepodległości. Wzdłuż niej, między Rakowiecką i Szustra (obecnie Dąbrowskiego), powstawały nowoczesne pięciopiętrowe budynki. Budowano kamienice wzdłuż ulicy Puławskiej oraz w jej pobliżu, w tym najbardziej znane 2 luksusowe domy Emila Wedla przy ulicy Puławskiej 24/26. Na Wierzbnie powstało kilkaset nowych domów przy kilkunastu nowo wytyczonych ulicach. W Śródmieściu wykorzystano puste lub rzadko zabudowane tereny i na rozparcelowanych ogrodach prywatnych powstały domy na ulicy Frascati, Dynasy i Bartoszewicza. Przy ulicy Koszykowej zrealizowano aleję Przyjaciół, gdzie powstały luksusowe domy elity warszawskiej. Na Powiślu zwarta zabudowa spółdzielcza objęła ulice: Dobrą, Tamkę, Czerwonego Krzyża i Smulikowskiego. W pobliżu przy ulicach Rozbrat, Fabrycznej i Przemysłowej wznoszono budynki dla pracowników Banku Gospodarstwa Krajowego. Na Grochowie budowano wzdłuż ulicy Grochowskiej, a na Targówku nowe kamienice powstawały na ulicy Radzywińskiej. Nieco mniej budynków w tym okresie wznoszono na Nowej Pradze (głównie przy ulicy 11 Listopada) i na Saskiej Kępie.

Z przeprowadzonej, przy pomocy wskaźników koncentracji Lorentza, analizy rozmieszczenia ludności Warszawy według 26 okręgów (komisariatów policji), w latach 1917-1938, wynika, że w ciągu międzywojennego dwudziestolecia miał miejsce stopniowy spadek koncentracji ludności (wartość wskaźnika spadła z 0,853 w 1917 roku do 0,769 w roku 1938), ale spadek ten dotyczył tylko ludności wyznań chrześcijańskich (z 0,825 do 0,724), bowiem koncentracja ludności wyznania mojżeszowego utrzymywała się przez cały ten okres na takim samym, wysokim poziomie (0,918 i 0,915).

Głównymi czynnikami kształtującymi sytuację demograficzną Warszawy w latach II wojny światowej i okupacji niemieckiej były przymusowe przesiedlenia, straty ludności na skutek działań wojennych, działania eksterminacyjne (egzekucje, wywóz do obozów zagłady, obozów koncentracyjnych i na roboty przymusowe oraz wynikające z nich straty ludno-

ściowe) oraz ruch naturalny. Materiały statystyczne określające stan i rozwój liczby ludności dla tego okresu mają charakter wtórny i zostały przedstawione w monografii *Ludność Warszawy w XX wieku*. Liczba ludności Warszawy licząca w dniu 1 sierpnia 1939 roku 1 307 tys. mieszkańców spadła w końcu 1944 roku do 162 tys., z tego 140 tys. na Pradze. Ludność żydowską (ok. 360 tys.) Niemcy zamknęli w utworzonym getcie, a później przewieźli i zamordowali w obozie zagłady w Treblince II. Wywózki ludności z Warszawy na roboty przymusowe do Rzeszy szacowane są na ok. 150 tys. osób. W powstaniu warszawskim zginęło 16 tys. powstańców oraz 150 tys. ludności cywilnej, natomiast pozostałych przy życiu (ok. 350 tys.) po upadku powstania wysiedlono z miasta do obozu przejściowego Dulag 121 w Pruszkowie, skąd ponad 150 tys. wywieziono na roboty do Rzeszy, z tego 53 tys. do obozów koncentracyjnych, a ponad 160 tys. rozsiadlono w Generalnym Gubernatorstwie. Po kapitulacji powstania w lewobrzeżnej Warszawie pozostała tylko niewielka liczba mieszkających na obrzeżach Ochoty i Służewa (ok. 22 tys.) i grupa kilkuset do tysiąca osób ukrywających się w gruzach miasta. Bilanse te nie uwzględniają ubytku naturalnego wynikającego z obniżonej liczby urodzeń i podwyższonej liczby zgonów w latach okupacji. Wszelkie wyliczenia pozostają w sferze szacunków i nie mogą być uważane za ścisłe z uwagi na brak dokładnych danych statystycznych i przyjmowanie różnych kryteriów przy obliczaniu strat.

Po wyzwoleniu lewobrzeżnej części miasta spod okupacji niemieckiej w dniu 17 stycznia 1945 roku przez następne 4 miesiące trwał żywiołowy powrót ludności do stolicy i spis przeprowadzony w dniu 15 maja 1945 roku wykazał już 377 926 mieszkańców (187 888 w części lewobrzeżnej i 190 038 w prawobrzeżnej), a do końca grudnia 1945 roku liczba mieszkańców wzrosła do 473,6 tys. osób. W grudniu 1945 roku wydano dekret o publicznej gospodarce lokalami i kontroli najmu (Dz. U. z 1946 r. Nr 4, poz. 27; uchylony w 1959 roku), którego celem było racjonalne wykorzystanie istniejących zasobów mieszkaniowych. Publicznej, przymusowej gospodarce lokalami podlegały wszystkie mieszkania (z wyjątkiem nowo wybudowanych lub odbudowanych), a do niedostatecznie zaludnionych urzędy kwaterunkowe wprowadzały dodatkowych lokatorów. Komorne za lokale mieszkalne ustalono w wysokości z dnia 1 września 1939 roku; stanowiło to drobną część rzeczywistych kosztów utrzymania nieruchomości i właściciele nieruchomości zaprzestali remontowania swoich domów, które z czasem popadały w ruinę.

W latach 1946-1950 dynamika wzrostu nie była już tak gwałtowna, jednak nadal była wysoka i wynosiła przeciętnie rocznie 9,8%, ale tylko dzięki temu, że wyniki spisu z 1950 roku zostały opublikowane w podziale administracyjnym z dnia 15 maja 1951 roku, to znaczy po przyłączeniu do Warszawy rozległych terenów podstołecznych, na których w dniu spisu mieszkało 147,6 tys. osób. Faktyczna dynamika wzrostu wynosiła 4,3% rocznie, a w pierwszej połowie lat 50. XX wieku wzrosła do 4,9% rocznie. Szybki wzrost liczby ludności pogłębiał niedobory mieszkań, gdyż po likwidacji prywatnego budownictwa mieszkaniowego (reglamentacja materiałów budowlanych) państwowe budownictwo mieszkaniowe miało trzeciorzędne znaczenie, a główne środki inwestycyjne były przeznaczone na rozwój przemysłu ciężkiego i zbrojeniowego. W tej sytuacji władze, chcąc zahamować napływ ludności, wprowadziły w maju 1954 roku administracyjne ograniczenia zameldowania na pobyt stały w Warszawie.

Tabela 2. Ludność Warszawy i dynamika wzrostu liczby ludności według dzielnic, 1950-2002

Dzielnice ¹	Lata (dane spisów ludności)					
	3 XII 1950 r.	6 XII 1960 r.	8 XII 1970 r.	7 XII 1978 r.	6 XII 1988 r.	21 V 2002 r.
	Ogółem					
m.st. Warszawa	839 810	1 168 102	1 357 492	1 565 392	1 666 234	1 689 201
Bemowo	19 698	21 811	40 343	41 856	85 003	104 663
Białołęka	12 741	20 033	18 842	16 556	26 754	57 765
Bielany	47 377	74 019	102 074	139 621	147 901	138 356
Mokotów	84 358	161 150	204 878	269 986	256 855	235 381
Ochota	39 281	79 718	114 556	111 075	98 337	94 178
Praga Południe	84 805	117 631	152 990	158 296	185 607	189 251
Praga Północ	105 805	101 908	86 917	84 280	80 392	75 348
Rembertów	20 532	21 529	21 108	19 850	19 124	21 601
Śródmieście	148 625	202 008	203 621	184 162	158 247	138 299
Targówek	44 520	51 045	53 160	121 320	130 061	124 316
Ursus	9 898	18 707	30 398	42 031	41 526	42 547
Ursynów	17 816	14 559	11 711	26 051	101 313	134 440
Wawer	41 693	52 144	47 193	48 653	54 185	61 817
Wesoła	5 100	7 378	8 371	8 931	9 766	17 531
Wilanów	8 780	10 357	6 986	10 150	12 017	13 731
Włochy	43 051	44 701	37 368	39 216	35 535	39 176
Wola	87 308	140 682	158 491	181 658	166 069	148 869
Żoliborz	18 422	28 722	58 485	61 750	57 542	51 932
Warszawa lewobrzeżna	524 614	796 434	968 911	1 107 506	1 160 345	1 141 572
Warszawa prawobrzeżna	315 196	371 668	388 581	457 886	505 889	547 629
	Przeciętna roczna dynamika liczby ludności (%)					
	1951-1960	1961-1970	1971-1978	1979-1988	1989-2002	1951-2002
m.st. Warszawa	3,9	1,6	1,9	0,6	0,1	2,0
Bemowo	1,1	8,5	0,5	10,3	1,7	8,4
Białołęka	5,7	-0,6	-1,5	6,2	8,6	6,9
Bielany	5,6	3,8	4,6	0,6	-0,5	3,7
Mokotów	9,1	2,7	4,0	-0,5	-0,6	3,5
Ochota	10,3	4,4	-0,4	-1,1	-0,3	2,7
Praga Południe	3,9	3,0	0,4	1,7	0,1	2,4
Praga Północ	-0,4	-1,5	-0,4	-0,5	-0,5	-0,6
Rembertów	0,5	-0,2	-0,7	-0,4	1,0	0,1

Śródmieście	3,6	0,1	-1,2	-1,4	-0,9	-0,1
Targówek	1,5	0,4	16,0	0,7	-0,3	3,5
Ursus	8,9	6,2	4,8	-0,1	0,2	6,4
Ursynów	-1,8	-2,0	15,3	28,9	2,4	12,7
Wawer	2,5	-0,9	0,4	1,1	1,0	0,9
Wesoła	4,5	1,3	0,8	0,9	5,9	4,7
Wilanów	1,8	-3,3	5,7	1,8	1,1	1,1
Włochy	0,4	-1,6	0,6	-0,9	0,8	-0,2
Wola	6,1	1,3	1,8	-0,9	-0,8	1,4
Żoliborz	5,6	10,4	0,7	-0,7	-0,7	3,5
Warszawa lewobrzeżna	5,2	2,2	1,8	0,5	-0,1	2,3
Warszawa prawobrzeżna	1,8	0,5	2,2	1,0	0,6	1,4

Źródło: dane GUS i obliczenia własne

¹W podziale administracyjnym obowiązującym od dnia 27 października 2002 roku.

Nie dotyczyły one przeniesień służbowych, z czego korzystały głównie urzędy centralne oraz resorty wojskowe i milicyjne. W grudniu 1955 roku Warszawa przekroczyła milion mieszkańców. W drugiej połowie lat 50. XX wieku dynamika wzrostu liczby ludności spadła do 2,9% rocznie, ale wzrost w całej dekadzie lat 50. XX wieku należał do najwyższych w ostatnim półwieczu (*Tabela 2*). W latach 60. ubiegłego wieku dynamika wzrostu była malejąca i o ile w pierwszym pięcioleciu wynosiła 2% rocznie, o tyle w drugim spadła do 1%. Powodem osłabienia tempa wzrostu mogła być podjęta w 1966 roku tak zwana akcja deglomeracyjna, polegająca na ograniczeniu zatrudnienia w nierozwojowych przedsiębiorstwach przemysłowych i przeniesienie ich produkcji poza Warszawę. Wymierne efekty liczbowe kilkuletniej polityki deglomeracji na rozwój ludnościowy Warszawy nie są znane. Pod koniec dekady 1961-1970, w sierpniu 1970 roku Warszawa osiągnęła stan zaludnienia z dnia 1 sierpnia 1939 roku, czyli przekroczyła liczbę 1307 tys. mieszkańców. W następnej dekadzie w wyniku rozwoju spółdzielczego budownictwa mieszkaniowego dynamika liczby ludności rośnie z 1,8% rocznie w pierwszym pięcioleciu do 2,2% w drugim, ale na początku lat 80. XX wieku spada do 0,8%, a w drugiej połowie do 0% i do -0,2% na początku lat 90. XX wieku. W ich drugiej połowie liczba ludności wykazywała nieznaczny wzrost rzędu 0,5% rocznie. W latach 1951-2002 dzielnicami o najwyższej dynamice rozwoju ludności, w podziale administracyjnym z października 2002 roku, były dzielnice „nowe”, powstałe nieomalże na surowym korzeniu, to znaczy Ursynów, Bemowo i Białołęka, które począwszy od lat 70. XX wieku, stały się terenem intensywnej wielkoblokowej zabudowy mieszkaniowej. Natomiast dynamiczny rozwój ludnościowy dzielnic „starych”, z terenami inwestycyjnymi ograniczonymi starą zabudową, miał miejsce w latach 50. XX wieku (Mokotów, Ochota, Wola). W latach 2001-2008 liczba ludności Warszawy rosła w tempie 0,3% rocznie.

Tabela 3. Współczynnik koncentracji ludności Lorentza (k) według 18 dzielnic, 1950-2002

Wyszczególnienie (wskaźnik k w przedziale $0 \leq k \leq 1$)	Lata					
	1950	1960	1970	1978	1988	2002
Współczynnik koncentracji Lorentza	0,590	0,605	0,618	0,589	0,531	0,474

Z przeprowadzonej analizy koncentracji ludności Warszawy na podstawie wyników spisów ludności, przeliczonych na podział administracyjny obowiązujący w dniu 27 października 2002 roku, wynika, że do 1970 roku, gdy powstawały osiedla w dzielnicach „starej” Warszawy, następował wzrost stopnia koncentracji ludności (Tabela 3). Wraz z rozwojem osiedli mieszkaniowych w paśmie południowym, na Ursynowie i północnym, w Białołęce oraz na Pradze Południe, przy malejącej liczbie ludności w „starych” dzielnicach miasta, następował wyraźny stały spadek koncentracji ludności. I trwa on nadal, bowiem obliczony wskaźnik – według danych z końca grudnia 2008 roku – wyniósł 0,438.

W końcu XIX wieku w Królestwie Polskim rozrodczość kształtowała się na poziomie płodności naturalnej (powyżej 45 urodzeń na 1000 ludności), ale w Warszawie występowała już wyraźna tendencja zniżkowa natężenia urodzeń (Tabela 4). Lata I wojny światowej przyniosły dalszy spadek urodzeń oraz wzrost liczby zgonów spowodowany wycieńczeniem ludności wskutek ciężkich warunków materialnych i zaopatrzeniowych, jak i wielkiej epidemii dyzenterii i tyfusu plamistego, a później grypy, tzw. hiszpanki. Maksimum powojennej fali urodzeń (29,4‰) wystąpiło w 1920 roku, ale przy wysokim poziomie zgonów (20,6‰) przyrost naturalny był umiarkowany. W kolejnych latach natężenie urodzeń szybko malało przy znacznie wolniejszym spadku natężenia zgonów. Przedmieścia przyłączone w 1916 roku i zasiedlane przez młodych przybyszów charakteryzowały się wyższymi wskaźnikami przyrostu naturalnego (na przykład w latach 1929-1934 w komisariacie Grochów przeciętny roczny przyrost naturalny wyniósł 14,4‰) niż centralne rejony miasta (-1,3‰ w komisariacie Ordynackie) zamieszkałe przez ludność o starszej strukturze wieku. W sumie w międzywojennym dwudziestoleciu (lata 1919-1938) zarejestrowano w Warszawie 401,6 tys. urodzeń i 292,0 tys. zgonów, czyli przyrost naturalny w tym okresie wyniósł 109,6 tys. osób, ale należy pamiętać, że rejestracja urodzeń szczególnie na początku tego okresu nie była kompletna.

Tabela 4. Ruch naturalny ludności w Warszawie, 1901-2008

Lata	Urodzenia	Zgony	Przyrost naturalny	Urodzenia	Zgony	Przyrost naturalny
	w tys. (sumy)			przeciętne roczne na 1000 ludności		
1901-1910	247,3	152,8	94,5	32,6	20,1	12,5
1915-1918	56,2	100,0	-43,8	17,8	31,6	-13,8
1921-1930	215,4	144,9	70,5	21,1	14,2	6,9
1931-1938	135,4	108,3	27,1	13,9	11,1	2,8
1939-1943 ¹	66,8	198,6	-131,8	b.d.	b.d.	b.d.

1946-1950 ²	57,5	26,8	30,7	19,3	9,0	10,3
1955-1960	120,2	44,2	76,0	18,8	6,9	11,9
1961-1965	64,8	43,0	21,9	10,8	7,1	3,6
1966-1970	60,2	52,5	7,7	9,4	8,2	1,2
1971-1975	78,2	62,1	16,2	11,4	9,0	2,4
1976-1980	105,6	76,3	29,3	13,8	10,0	3,8
1981-1985	108,6	86,9	21,7	13,3	10,6	2,7
1986-1990	81,7	94,2	-12,5	9,8	11,4	-1,5
1991-1995	65,0	97,2	-32,3	7,9	11,8	-3,9
1996-2000	57,6	90,4	-32,9	7,1	11,1	-4,0
2001-2005	65,5	87,6	-22,1	7,8	10,4	-2,6
2006-2008	52,3	52,6	-0,3	10,2	10,3	-0,1

Źródło: *Roczniki Statystyczne Warszawy* i przeliczenia własne

¹ Dane niekompletne, nie obejmują zgonów w masowych egzekucjach dokonywanych przez wojsko i policję niemiecką na ludności cywilnej.

² Dane niekompletne.

Nie mamy pełnej wiedzy o ruchu naturalnym ludności Warszawy w okresie II wojny światowej podczas niemieckiej okupacji. Z dostępnych niepełnych materiałów wynika, że w pięcioleciu 1939-1943 przeciętna roczna liczba urodzeń spadła do 80% średniej rocznej z poprzedniego okresu, natomiast liczba zgonów była 3-krotnie wyższa, przede wszystkim w wyniku bardzo wysokiej liczby zgonów ludności żydowskiej zamkniętej przez Niemców w getcie. Liczby te nie obejmują zgonów w masowych egzekucjach ani też 310 tys. warszawskich Żydów wywiezionych i zamordowanych przez Niemców w obozie zagłady Treblinka II. Ubytek naturalny ludności Warszawy w latach 1939-1943, bez zejść gwałtownych, w przeliczeniu rocznym, był prawie trzykrotnie wyższy niż w okresie I wojny światowej. Po destrukcyjnej fazie demograficznej w czasie wojny, po jej zakończeniu nastąpiła faza kompensacyjna, którą charakteryzuje spadek umieralności, a jednocześnie wydatny wzrost częstości małżeństw i urodzeń. Po I wojnie światowej faza kompensacyjna w Warszawie trwała 5 lat – do 1923 roku, po II wojnie światowej, z uwagi na ogrom strat biologicznych, trwała dłużej – do 1955 roku; w Polsce, na podstawie jednorocznych wskaźników dla całego kraju, przyjmuje się, że trwała do roku 1952. W sumie w fazie kompensacyjnej trwającej 11 lat urodziło się w Warszawie 168,8 tys. niemowląt, zmarło 71,4 tys. osób i przyrost naturalny wyniósł 97,4 tys. osób. Na taką samą wielkość przyrostu naturalnego trzeba było później czekać ponad 18 lat (1956-1973). Na początku drugiej połowy lat 60. XX wieku w okresie prawnej zdolności zawierania małżeństw wchodzi pierwsze roczniki fazy kompensacyjnej, czyli powojennego wyżu demograficznego. Wzrasta częstość zawierania małżeństw i natężenie urodzeń, osiągając kulminację w końcu lat 70. XX wieku. Ta replika powojennego wyżu demograficznego przynosi jednak 3-, 4-krotnie niższe natężenie przyrostu naturalnego, rzędu 3‰ niż pierwotny wyż demograficzny i ma gasnącą amplitudę. Kolejne echo zostało zartarte przez zmianę wzorca dzietności rodziny. Poczynając od 1986 roku, Warszawę charakteryzował niewielki ubytek naturalny ludności i dopiero w 2008 roku odnotowano minimalny

przyrost naturalny (0,5%). W ruchu naturalnym ludności Warszawy należy odnotować stały spadek śmiertelności niemowląt. W latach 30. XX wieku notowano rocznie ponad 110 zgonów niemowląt na 1000 urodzeń żywych, w drugiej połowie lat 40. XX wieku wskaźnik spadł do 80, w następnym dziesięcioleciu do 49, w latach 90. XX wieku do 11 i w pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku do 5 zgonów niemowląt na 1000 urodzeń żywych.

Tabela 5. Migracje wewnętrzne¹ ludności na pobyt stały do/z Warszawy, 1924-2008

Lata	Napływ	Odpływ	Saldo	Napływ	Odpływ	Saldo
	w tys. (sumy)			przeciętne roczne na 1000 ludności		
1924-1930	1 300,9	1 206,3	94,6	177,6	164,7	12,9
1931-1934	331,6	275,2	56,4	70,5	58,5	12,0
1937-1938	143,1	111,1	32,0	55,9	43,4	12,5
1955-1960	113,0	47,6	65,4	17,7	7,4	10,2
1961-1965	100,1	23,7	76,4	16,6	3,9	12,7
1966-1970	79,6	14,2	65,4	12,5	2,2	10,2
1971-1975	113,8	16,1	97,7	16,6	2,4	14,2
1976-1980	112,2	22,3	89,9	14,7	2,9	11,8
1981-1985	71,1	30,6	40,5	8,7	3,8	5,0
1986-1990	65,2	33,8	31,3	7,9	4,1	3,8
1991-1995	63,7	43,0	20,7	7,7	5,2	2,5
1996-2000	64,9	54,8	10,1	8,0	6,7	1,2
2001-2005	96,1	64,1	32,0	11,4	7,6	3,8
2006-2008	64,4	46,8	17,6	12,6	9,2	3,4

Źródło: *Roczniki Statystyczne Warszawy* i przeliczenia własne

¹ Bez przemieszczeń ludności między dzielnicami Warszawy.

W przypadku wielkich miast ważniejszym składnikiem zmian w liczbie ludności niż ruch naturalny jest przyrost (saldo) migracji, stanowiący różnicę między napływem (zameldowaniami na pobyt stały) i odpływem (wymeldowaniami z pobytu stałego) migracyjnym. W Warszawie statystyka ruchu migracyjnego od 1924 roku oparta jest na rejestracji meldunkowej (Tabela 5). Wcześniej przyrost (ubytek) migracyjny określano metodą pośrednią, jako różnicę między liczbą ludności zameldowanej w dniu 1 stycznia a zarejestrowanym przyrostem naturalnym w roku poprzednim. Według metody pośredniej największy przyrost migracyjny w Warszawie wystąpił w roku 1919 (121,2 tys.) i był następstwem powojennych powrotów mieszkańców, jak i napływu ludzi, którzy przybywali z różnych części kraju, licząc na atrakcyjne miejsca pracy w stolicy odrodzonego państwa. Jednak w ciągu następnych czterech lat nastąpił ubytek migracyjny w sumie 12,0 tys. osób, być może jako efekt niestabilizowanej sytuacji politycznej (wojna polsko-sowiecka) i gospodarczej lub jako następstwo ułomności metody pośredniej. W latach dobrej koniunktury gospodarczej (1927-1929) przyrost migracyjny w Warszawie wynosił 15-17 tys. osób rocznie, a w 1928 roku przekroczył

36 tys. osób, jednak już w 1930 roku wystąpił ubytek migracyjny w liczbie 3,9 tys. osób. W następnych latach występowało mniejsze lub większe dodatnie saldo migracji. Atrakcyjność stołecznego rynku pracy i lepiej funkcjonująca opieka społeczna przyciągały przybyszów ze wsi i małych miasteczek. Wychodzenie z kryzysu i wzrost produkcji przemysłowej w latach 1936-1938 nie znalazły wyraźnego odbicia w przyroście migracyjnym. W latach 1939-1944 podczas okupacji niemieckiej rejestrację meldunkową prowadzono na dotychczasowych zasadach, jednak dokumentacja spłonęła w czasie powstania warszawskiego.

Rejestracja prowadzona od 1945 roku służyła do ustalania liczby mieszkańców, gdyż nie było jeszcze zorganizowanej sprawozdawczości z ruchu wędrownego. Badania migracji wewnętrznych ludności na pobyt stały zostały wprowadzone z dniem 1 lipca 1949 roku. Początkowo były to zestawienia sumaryczne. Właściwe badania ludności migrującej na pobyt stały wprowadzono dopiero w 1952 roku. Stąd wiadomo, że przyrost migracyjny wyniósł wówczas 27,7 tys. osób (31 osób na 1000 mieszkańców) i nigdy później nie osiągnął takiej wartości. Daje to pojęcie o skali wcześniejszych migracji, które na pewno nie były mniejsze. Jak wspomniano wyżej, władze wobec niedoboru mieszkań i ograniczonej skali budownictwa mieszkaniowego chciały zmniejszyć napływ ludności i z dniem 15 maja 1954 roku wprowadziły w Warszawie ograniczenia w zameldowaniach na pobyt stały, a osoby zameldowane na pobyt okresowy nie mogły być zatrudnione na terenie Warszawy (ograniczenie zatrudnienia złagodzone jesienią 1972 roku, a ograniczenia meldunkowe uchylono dopiero w 1984 roku). W efekcie zysk migracyjny Warszawy w 1955 roku spadł do 7,5 tys. osób (7,5‰). Najbardziej dotkliwą konsekwencją do 1965 roku był fakt, że bez zameldowania na pobyt stały nie przyjmowano kandydatów do spółdzielni mieszkaniowych, które zaczęły się odradzać po 1958 roku.

Przez następną ćwierć wieku, do 1980 roku, saldo migracji utrzymywało się na poziomie kilkunasztu promil, z wyraźnym spadkiem w drugiej połowie lat 60. XX wieku, kiedy chcąc zmniejszyć migracje ludności do Warszawy, wprowadzono tzw. akcję deglomeracyjną, mającą na celu ograniczenie zatrudnienia w Warszawie i przeniesienie części zakładów przemysłowych poza jej granice (filie fabryki traktorów Ursus i fabryki samochodów FSO). W latach 70. XX wieku największe nasilenie migracji przypada na okres 1973-1975 i wiąże się z wysokim tempem spółdzielczego budownictwa mieszkaniowego, w którym ponad 30% mieszkań otrzymywały zakłady pracy, przydzielając je m.in. niezbędnym fachowcom dojeżdżającym do pracy spoza Warszawy. W latach 1971-1980 wysokim przyrostem migracyjnym, od 13‰ do 30‰ charakteryzowały się dzielnice Mokotów i Praga Północ, gdzie wznoszono osiedla mieszkaniowe na Ursynowie i Bródnie. W narastającym od końca lat 70. XX wieku kryzysie gospodarki malały rozmiary budownictwa mieszkaniowego i rozmiary napływu migracyjnego. W drugiej połowie lat 80. ubiegłego wieku napływ migracyjny do Warszawy był o połowę niższy niż w 1975 roku, a saldo migracji spadło z 14,7‰ do 3,8‰ w latach 1986-1990. Wprowadzone w 1989 roku zasady gospodarki rynkowej przyniosły racjonalizację zatrudnienia, a w gospodarce mieszkaniowej upadek spółdzielczego budownictwa mieszkaniowego zastępowanego prywatnym rynkiem mieszkaniowym. Własne mieszkanie stało się dobrem trudniej dostępnym niż w okresie prymatu lokatorskich spółdzielni mieszkaniowych.

W pierwszej połowie lat 90. XX wieku przyrost migracyjny w Warszawie był o 1/3 niższy niż w poprzednim pięcioleciu, ale przy na ogół niskich współczynnikach salda wysokim i rosnącym zyskiem migracyjnym wyróżniała się Białołęka (od 14,1‰ w latach 1994-1995 do 34,7‰ w latach 2001-2002). Od połowy pierwszej dekady XXI wieku obok Białołęki wysokim przyrostem migracyjnym charakteryzuje się również dzielnica Wilanów (ponad 50‰ rocznie). W sumie w latach 1955-2008 na pobyt stały w Warszawie zameldowało się 944,1 tys. osób, wymeldowało 397,1 tys., to znaczy, że przyrost migracyjny w tym okresie wyniósł 547,0 tys. osób. W bilansie rozwoju liczby ludności Warszawy podstawowe znaczenie miał wzrost z tytułu migracji niż przyrostu naturalnego, który – podsumowując ten sam okres – wyniósł tylko 72,8 tys. osób. Jedynie w latach 1955-1959, po wprowadzeniu ograniczeń meldunkowych, wystąpiła w 1955 roku duża, a następnie szybko malejąca przewaga przyrostu naturalnego nad przyrostem migracyjnym, ale już od 1960 roku saldo migracji wewnętrznych (14,4 tys.) było wyższe od przyrostu naturalnego (8,1 tys.).

Pogląd o udziale migracji w rozwoju ludnościowym otrzymujemy również z danych spisowych z odpowiedzi na pytania o miejsce urodzenia mieszkańców i czas przybycia do miejscowości obecnego zamieszkania. W 1897 roku ludność zamieszkała od urodzenia (zasiedziała) w Warszawie stanowiła 49,2% mieszkańców. Dla porównania w Łodzi ludności zasiedziały było 37,9%. Po pierwszej wojnie światowej, w 1921 roku, udział ludności zamieszkałej od urodzenia w Warszawie wzrósł do 55,8%, w 1970 roku spadł do 49,8% (brak danych dla lat wcześniejszych), wzrósł do 54,9% w 1978 roku i 58,7% w 1988 roku, a w 2002 roku obniżył się do 52,7%. W innych wielkich miastach w 2002 roku udział ludności zamieszkałej od urodzenia był wyższy i wynosił: w Łodzi – 65,8%, Poznaniu – 60,7% i w Krakowie – 57,1%, natomiast we Wrocławiu – 50,3%.

Tabela 6. Ludność Warszawy według płci i wieku, 1897-2002

Miasta	Lata	Ludność ogółem	według płci		według wieku (w % ogółem)		
			mężczyźni	kobiety	0-15 lat	16-59 lat	≥ 60 lat
Warszawa	1897 ¹	683 692	342 137	341 555	32,5	61,9	5,5
	1921	936 713	422 203	514 510	30,0	63,0	7,0
	1931	1 171 898	534 139	637 759	24,6	67,4	7,7
	1950	803 888	353 886	450 002	22,6	68,1	9,4
	1960	1 168 102	534 671	633 431	27,6	61,6	10,8
	1970	1 357 492	626 820	729 335	19,8	64,7	15,5
	1978	1 565 392	729 943	835 449	17,7	66,7	15,6
	1988	1 666 234	778 267	887 967	20,4	61,6	18,0
	2002	1 689 201	782 023	907 178	13,4	65,1	21,5
Kraków	2002	758 544	355 550	402 994	15,1	66,4	18,5
Łódź	2002	789 318	360 420	428 898	13,5	65,4	21,1
Poznań	2002	578 886	269 899	308 987	15,0	67,0	18,1
Wrocław	2002	640 367	300 716	339 651	14,3	66,4	19,3

Źródło: wyniki spisów ludności, dla lat 1950-1978 przeliczenia GUS na podział administracyjny z 2002 roku

¹ W tym 27 878 żołnierzy rosyjskiego garnizonu.

Warszawa w końcu XIX wieku miała młodą strukturę wieku ludności (Tabela 6). W 1897 roku prawie 1/3 ludności stanowiły dzieci i młodzież do 15 roku życia, przy bardzo niskim udziale ludności w wieku 60 lat i więcej. Wyższym udziałem dzieci i młodzieży wyróżniały się dzielnice (wówczas cyркуły) północno-zachodnie, jak cyркуł Powązkowski (38,6%) i Nalewki (37,7%), w których dominowała ludność żydowska (odpowiednio 67% i 88,5% ludności). Jednocześnie wymienione cyркуły miały najniższe udziały ludności w wieku 60 lat i więcej (5,1% i 4,7%). Najniższy udział najmłodszej grupy wiekowej charakteryzował cyркуł Łazienkowski (24,8%), Mokotowski (26,7%), Nowoświecki (27,2%) i Zamkowy (28,6%), ten ostatni miał natomiast największy udział ludności w wieku 60 lat i więcej (7,3%). Po pierwszej wojnie światowej, która zmieniła przede wszystkim strukturę płci (współczynnik feminizacji wzrósł do 122 kobiet na 100 mężczyzn), zmniejszał się udział najmłodszej grupy wiekowej (24,6% w 1931 roku) i w znacznie mniejszym stopniu wzrastał udział grupy najstarszej. W 1931 roku, podobnie jak w końcu XIX wieku, znacznie wyższe udziały najmłodszej grupy wiekowej występowały w dzielnicach peryferyjnych (ponad 32% na Ochocie, Woli i Pradze Północ), niż w centrum miasta (18%), które miało najwyższy udział najstarszej grupy wiekowej (9,6%). Po drugiej wojnie światowej udział najmłodszej grupy wiekowej spadł do 22,6% ludności, ale dzieci urodzone w okresie wyżu demograficznego odmłodziły strukturę ludności Warszawy i w 1960 roku najmłodsza grupa wieku stanowiła 27,6%. Dzielnicami (w podziale z października 2002 roku) o najwyższym udziale ludności w wieku 0-15 lat była Białołęka (31,6%), Wilanów (31,5%), Wawer (31,0%), Ursynów i Wesoła (po 30,6%) oraz Bielany (30,5%), zaś najniższe udziały występowały na Pradze Północ (24,9%) i w Śródmieściu (25,1%). Dwie ostatnie dzielnice miały też najwyższy udział ludności w wieku 60 lat i więcej (odpowiednio 13,4% i 12,2%), podobnie Targówek (12,5%). Kolejne spisy ludności, z wyjątkiem spisu w 1988 roku, wykazywały stałe zmniejszanie się udziału najmłodszej grupy wiekowej, do 13,4% w 2002 roku i wzrost udziału ludności w wieku 60 lat i więcej, do 21,5%. O ile w 1960 roku udział grupy najmłodszej był prawie 3-krotnie większy od udziału grupy najstarszej, o tyle w 2002 roku proporcje były odwrotne, udział grupy najstarszej był prawie 2-krotnie większy niż grupy najmłodszej. W 2002 roku wśród 18 dzielnic Warszawy tylko w pięciu dzielnicach udział najmłodszej grupy wiekowej był wyższy niż grupy najstarszej, a mianowicie w Białołęce (odpowiednio 19,3% i 7,9%), Wesołej (21,1% i 13,5%), na Ursynowie (14,2% i 9,5%), Bemowie (13,3% i 11,6%) i w Rembertowie (17,2% i 15,8%). W pozostałych trzynastu dzielnicach udziały ludności w wieku 60 lat i więcej były wyższe od udziału młodzieży, szczególnie w pięciu dzielnicach: w Śródmieściu (odpowiednio 30,7% i 10,7%), na Żoliborzu (30,5% i 11,8%), Mokotowie (26,6% i 11,4%), Ochocie (27,8% i 12,0%) i Woli (27,4% i 12,2%). Bardziej obrazowo starzenie się ludności Warszawy można przedstawić przy pomocy bardziej czułego wskaźnika, jakim jest przeciętny wiek ludności, obliczany jako średnia arytmetyczna poszczególnych roczników (0-100 lat), ważonych liczebnością osób z tych roczników. W 1897 roku przeciętny wiek mieszkańca wynosił 25,9 lat i w kolejnych latach spisowych: w 1921 roku – 28,0 lat, w 1931 roku – 29,9 lat, w 1950 roku – 32,4 lat, w 1960 roku – 32,5 lat, w 1970 roku – 35,9 lat, w 1978 roku – 36,7 lat, w 1988 roku – 37,8 lat i w 2002 roku – 40,9 lat. Najwyższym przeciętnym wiekiem ludności

w 2002 roku charakteryzowało się Śródmieście (45,3 lat), Żoliborz (44,7) i Wola (43,3), a najniższym Białoleka (33,2), Wesola (35,8) i Ursynów (36,3).

Tabela 7. Ludność Warszawy według wyznania, 1897-1931

Miasto	Rok	Ludność ogółem	Wyznanie:				
			rzymsko-katolickie ¹	grecko-katolickie ²	prawosławne	ewangelickie	mojżeszowe
Warszawa	1897	683 692	386 420	513	56 312	20 229	219 149
	1921	936 713	597 798	428	5 753	18 070	310 332
	1931	1 171 898	783 933	969	8 991	21 165	352 659
	1939	1 289 500	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.	375 000

Źródło: wyniki spisów powszechnych i Warszawa w liczbach 1939

¹ i ormiańsko-katolickie; ² i wschodnie

Prezentując rozwój demograficzny Warszawy w XX wieku, należy pamiętać, że w pierwszej połowie XX wieku Warszawa była miastem z ludnością wielu wyznań (*Tabela 7*). U progu XX wieku ludność wyznania rzymskokatolickiego stanowiła tylko nieco ponad połowę mieszkańców (56,5%), prawie 1/3 ludność wyznania mojżeszowego i nieco ponad 8% ludność prawosławna, na którą składał się garnizon rosyjskiego wojska, carscy urzędnicy z rodzinami oraz nieliczna kolonia rosyjskich kupców. Najmniej liczna była ludność wyznań ewangelickich (3,0%) oraz mahometanie (753 osoby). Do czasu spisu w 1931 roku udział ludności rzymskokatolickiej znacząco wzrósł (do 66,9%), nieco spadł udział ludności wyznania mojżeszowego (do 30,1%) i ewangelików (do 1,8%), natomiast wyraźnie zmniejszył się odsetek ludności prawosławnej (do 0,8%). Ludność wyznania rzymskokatolickiego stanowiła większość we wszystkich dzielnicach, z wyjątkiem Muranowa (komisariat IV Muranów) i Powązek (komisariat III Powązki i V Leszno), które stanowiły historyczny trzon „Dzielnicy Północnej”, jak nieoficjalnie określano dzielnicę żydowską. Po zagładzie ludności żydowskiej przez Niemców, zakończonej zdławieniem powstania w getcie warszawskim 16 maja 1943 roku, liczbę ukrywającej się ludności żydowskiej w „aryjskiej” części Warszawy szacuje się na około 10 tys. osób. W grudniu 1946 roku, kilkanaście miesięcy po zakończeniu wojny, Centralny Komitet Żydów w Polsce zarejestrował w Warszawie 25,6 tys. Żydów ocalałych z zagłady, powracających z obozów i repatriowanych z ZSRR; liczbę pozostających poza rejestracją szacowano wówczas na około 10%. Ludność żydowska emigrowała z Polski po pogromie kieleckim (4 lipca 1946 roku) do końca sierpnia 1950 roku, w drugiej połowie lat 50. XX wieku oraz w latach 1968-1969, po nacjonalistycznej nagonce po marcu 1968 roku (około 4 tys. osób z Warszawy). Po raz pierwszy po 1945 roku pytanie o deklarację narodowościową znalazło się w spisie z 2002 roku. W Warszawie 91,8% ludności zadeklarowało swoją narodowość jako polską (7,7% nie udzieliło odpowiedzi), a 8,3 tys. osób podało inną,

w tym najliczniejsza była narodowość wietnamska (977 osób) i rosyjska (923 osoby) i dopiero szósta z kolei narodowość żydowska (356 osób).

Tabela 8. Wykształcenie ludności¹ Warszawy, 1921-2002

Poziom wykształcenia	Rok					
	1921	1960	1970	1978	1988	2002
	w % ludności ¹					
wyższe	3,7	10,2	11,8	15,6	19,3	23,4
średnie ²	20,0	28,7	30,1	38,1	41,9	42,7
zasadnicze zawodowe	x	17,4	12,2	14,3	13,5	9,7
podstawowe ³	48,6	24,3	35,0	27,0	23,2	15,4
podstawowe nieukończone	x	19,5	10,9	5,0	2,0	8,8
analfabeci	18,0	–	–	–	–	–

Źródło: wyniki spisów ludności i przeliczenia własne

¹ W 1921 roku w wieku 10 lat i więcej; w latach 1970-1988 w wieku 15 lat i więcej, w 2002 roku w wieku 13 lat i więcej.

² W 1921 roku średnie ogólne, średnie i niższe zawodowe; w następnych latach średnie łącznie z policealnym i niepełnym wyższym.

³ W 1921 roku domowe i początkowe; w następnych latach łącznie z niepełnym średnim. W latach 1970-2002 podział administracyjny z 2002 roku.

W końcu XIX wieku Warszawa miała jedną wyższą uczelnię – rosyjskojęzyczny Carski Uniwersytet Warszawski, z czterema wydziałami, w tym lekarskim. Młodzież, chcąc zdobyć wyższe wykształcenie techniczne, podejmowała studia zagranicą bądź w Rosji. Pierwszy rosyjski powszechny spis ludności w 1897 roku wykazał, że w Warszawie tylko niecały 1% ludności miał wyższe wykształcenie, wśród mężczyzn 1,6%, a wśród kobiet tylko 0,05%. Po odzyskaniu niepodległości, w 1921 roku, udział ten wzrósł do 3,4%, niewątpliwie w wyniku napływu do stolicy odrodzonego państwa polskich absolwentów uczelni zagranicznych. W Krakowie odsetek ludności z wyższym wykształceniem (5,2%) był jednak wyższy niż w Warszawie, a analfabetów (8,7%) niższy. Po wojnie badanie poziomu wykształcenia podjęto dopiero w spisie z 1960 roku i od tego czasu Warszawa, wśród wielkich miast Polski, ma najwyższy odsetek ludności z wyższym wykształceniem, zawsze o 2-3% wyższy niż w Krakowie. Wzrostowi udziału ludności z wyższym wykształceniem towarzyszył wzrost odsetka ludności z wykształceniem średnim ukończonym i stały spadek udziału ludności z wykształceniem podstawowym i podstawowym nieukończonym. Podobne procesy zachodziły i w innych wielkich miastach Polski, szczególnie w Poznaniu i Wrocławiu, gdzie w 2002 roku udział ludności z wykształceniem podstawowym nieukończonym wynosił tylko 3-4%. Jednak miastami o największym udziale ludności z wyższym wykształceniem były w 2002 roku nie Warszawa czy Kraków, lecz podwarszawska Podkowa Leśna (33,4%) i Sopot (23,9%).

Tabela 9. Ludność czynna zawodowo według sektorów gospodarki, 1897-2002

Miasto	Rok	Czynni zawodowo					
		ogółem ¹	w sektorze I	w sektorze II	w sektorze III		
					razem	w usługach:	
						rynkowych	nierynkowych
% ogółu zawodowo czynnych							
Polska – miasta	1921 ¹	2 669 469	13,2	30,0	37,4	27,6	9,8
	1931	3 554 257	0,5	45,1	44,8	32,4	12,4
	1950	4 122 352	8,3	47,4	44,2	18,8	25,4
	1970	8 533 900	7,8	51,0	41,2	20,6	20,6
	1978	9 922 530	5,7	50,5	43,8	21,1	22,7
	1988	10 767 100	6,7	45,8	47,5	21,9	25,6
	2002	8 143 937	2,3	30,6	66,7	41,5	25,2
m.st. Warszawa	1897 ²	317 358	0,5	30,4	47,9	42,1	5,8
	1921 ³	413 283	1,0	31,2	51,0	36,2	14,8
	1931	561 948	0,4	40,8	50,7	35,7	15,1
	1950	396 695	2,5	38,4	59,1	23,6	35,5
	1970	711 498	1,9	39,7	58,4	22,2	36,2
	1978	828 296	1,6	38,8	59,6	16,3	43,3
	1988	807 423	1,9	36,8	61,3	22,2	39,1
	2002	681 312	0,7	19,3	79,3	54,8	24,5
Kraków	2002	272 814	0,9	24,9	74,7	47,0	27,7
Łódź	2002	278 172	1,0	31,4	67,2	43,3	23,9
Poznań	2002	229 560	1,0	25,3	73,3	49,1	24,2
Wrocław	2002	240 430	0,8	24,0	74,6	47,6	27,0

Źródło: wyniki spisów ludności, dla lat 1950-1988 przeliczenia GUS na podział administracyjny z 2002 roku

¹ Bez ziem nieobjętych spisem 1921 roku.

² W podziale na sektory pominięto: wojsko (37,3 tys.), osoby żyjące z kapitału, nieruchomości i środków od rodziny oraz skarbu państwa i dobroczynności, więźniów, osoby zajęć nieoznaczonych oraz osoby, które nie podały swego zajęcia (30,7 tys.).

³ W podziale na sektory pominięto bezrobotnych (49 250 osób) i osoby bez bliższego określenia gałęzi gospodarki i zawodu (20 296 osób).

Na przełomie XIX i XX wieku głównym pracodawcą w Warszawie był przemysł, dający zatrudnienie blisko 1/3 ludności czynnej zawodowo (Tabela 9). Drugą pozycję zajmowały usługi osobiste (24,5%), które dzisiaj zaliczono by do usług rynkowych, a wśród nich przede wszystkim służba domowa (15,8%) i wyrobnicy (6,6%), a trzecią handel i ubezpieczenia (11,8%). W 1921 roku, w porównaniu z 1897 rokiem, najsilniej wzrósł udział zatrudnionych w służbie publicznej i wolnych zawodach (z 6,0% do 12,1%), w komunikacji (z 4,1% do 7,7%), handlu i ubezpieczeniach (do 19,0%) i tylko nieznacznie w przemyśle (do 31,2%), a wyraźnie spadł udział pracujących jako służba domowa (do 9,5%). W 1931 roku, w porównaniu z 1921 roku, nie zaszły większe zmiany w strukturze sektorowej czynnych zawodowo, jeśli wziąć pod uwagę bezrobotnych pominiętych

w podziale na sektory z 1921 roku i zaliczyć ich do czynnych zawodowo w przemyśle. W strukturze przestrzennej Warszawy występowały charakterystyczne zróżnicowania. W komisariatach Koło i Wola, obwodzie Kamionka oraz części Marymontu od 63% do 68% mieszkańców utrzymywało się z przemysłu i rzemiosła. Z tego samego źródła utrzymywała się również ponad połowa (do 60%) mieszkańców wschodniej części Leszna (56,8%), Powązek (55,8%), Sielc (59,9%) i Siekierok (57,8%), Targówka (55,7%), obwodu ulicy Mińskiej (58,5%) i Golędzinowa (53,1%). Większe skupiska ludności utrzymującej się z handlu i ubezpieczeń występowały na Muranowie, gdzie z tej działalności utrzymywało się 34,6% mieszkańców oraz obwodach placu Krasieńskich (27,8%), placu Saskiego (28,2%), placu Bankowego (37,9%) i placu Mirowskiego (31,8%). Z komunikacji i transportu utrzymywało się 36,0% mieszkańców Bródna, 24,5% ludności obwodu Czyste i 23% obwodu Dworca Wschodniego i ulicy Skaryszewskiej oraz Targówka Utraty (20,9%). Natomiast obecność ludności utrzymującej się ze służby publicznej najsilniej zaznaczała się w obwodach: ulicy 11 Listopada (wojsko), w którym stanowiła 76,9% mieszkańców, ulicy Łazienkowskiej (54,1%), placu Inwalidów (40,4%) i Wilsona (38,7%), Filtrów (33,7%) i komisariacie Koszyki (30,4%). Po II wojnie światowej, w 1950 roku, liczba czynnych zawodowo w Warszawie była o 30% niższa aniżeli w poprzednim spisie ludności, ale nie uległ zmianie odsetek zatrudnionych w przemyśle. Zmieniły się jednak proporcje między czynnymi zawodowo w usługach rynkowych i nierynkowych. O ile przed wojną przeważali czynni zawodowo w usługach rynkowych, o tyle w latach gospodarki centralnie zarządzanej, trwającej do 1989 roku, przeważało zatrudnienie w usługach nierynkowych (szkolnictwo, służba zdrowia, administracja państwa). Zmiana ustroju społeczno-gospodarczego państwa wprowadzona w 1989 roku i późniejsza transformacja gospodarki z planowanej centralnie na rynkową całkowicie zmieniły strukturę zatrudnienia. W 2002 roku liczba czynnych zawodowo w Warszawie była o 15,6% niższa niż w 1988 roku. Udział pracujących w rolnictwie spadł do 0,7%, a w poszczególnych dzielnicach wahał się od 0,4% (Bielany) do 1,8% (Wawer), z wyjątkiem Wilanowa (6,7%). W wyniku upadłości bądź prywatyzacji przestały istnieć wielkie państwowe zakłady przemysłowe i udział pracujących w sektorze przemysłowym spadł do 19,3% (z 36,8% w 1988 roku). W żadnej z dzielnic udział pracujących w przemyśle nie był wyższy niż w sektorze usługowym. Pracujący w sektorze usługowym stanowili w Warszawie 79,3% ludności czynnej zawodowo. Najniższy udział pracujących w usługach charakteryzował Wawer i Wilanów (po 74,6%), a najwyższy, powyżej 80%, 7 dzielnic: Ursynów (80,5%), Żoliborz (80,8%), Rembertów (81,1%), Mokotów (81,3%), Bemowo (81,5%), Śródmieście (81,6%) i Ochota (82,8%). Tak jak poprzednio we wszystkich dzielnicach występowała przewaga udziału pracujących w usługach nierynkowych, tak w 2002 roku we wszystkich dzielnicach przeważał udział pracujących w usługach rynkowych i w zdecydowanej większości dzielnic była to przewaga 2-krotna. Warszawa stała się miastem o zdecydowanej przewadze usług rynkowych.

Tabela 10. Ludność Warszawy według głównego źródła utrzymania, 1921-2002

Wyszczególnienie	Rok	Ludność ogółem w tys.	Ludność utrzymująca się (czynni i bierni) z:				
			pracy		Niezarobkowych źródeł	Innych dochodów	Nie ustalono
			w rolnictwie	poza rolnictwem			
			w odsetkach				
Polska – miasta	1921 ¹	6 344 905	9,1	75,7	5,2	3,1 ²	6,9
	1931	8 731 047	7,5	82,8	4,0	3,3 ²	2,3
	1950	9 605 254	6,7	82,8	7,3	–	3,2
	1960	14 206 112	6,0	83,5	10,5	–	–
	1970	17 620 735	5,6	80,2	14,2	–	–
	1978	20 423 503	4,9	77,6	17,5	–	–
	1988	23 303 773	4,1	73,7	22,2	–	–
	2002	23 610 365	1,1	59,9	36,6	0,1	2,1
m.st. Warszawa	1897 ³	643 391	0,6	90,9	7,2	0,3 ²	1,0
	1921	936 713	0,9	86,2	4,5	3,9 ²	4,5
	1931	1 171 898	0,8	90,5	2,6	0,9 ²	5,2
	1950	803 888	2,2	88,8	6,0	–	3,0
	1960	1 139 189	1,7	88,4	9,9	–	–
	1970	1 349 121	1,6	82,7	15,6	–	–
	1978	1 556 461	1,5	78,9	19,6	–	–
	1988	1 656 468	1,3	73,4	25,2	–	–
2002	1 689 201	0,4	64,1	30,4	0,2	4,9	

Źródło: wyniki spisów ludności; dla lat 1950–1988 przeliczenia GUS na podział administracyjny z 2002 roku

¹ Bez ziem nieobjętych spisem w 1921 roku.

² Przebywający w więzieniach, szpitalach, zakładach opieki społecznej.

³ Pominięto 37 315 wojskowych i 2 986 osób ich rodzin.

Ważne zmiany zaszły również w strukturze źródeł utrzymania ludności (Tabela 10). W końcu XIX wieku 91% ludności Warszawy utrzymywało się z działalności pozarolniczej. Pokażną była grupa ludności utrzymującej się z niezarobkowych źródeł dochodu, na którą składali się żyjący z kapitału, nieruchomości lub środków od krewnych (38,6 tys. osób) oraz z zapomóg ze skarbu państwa, instytucji i osób prywatnych (7,8 tys. osób). System ubezpieczeń emerytalnych zaczęto wprowadzać w Polsce w połowie lat 20. XX wieku, najpierw dla pracowników umysłowych, później rozszerzony na robotników przemysłowych. Do utrzymujących się z niezarobkowych źródeł, obok żyjących z kapitału czy nieruchomości, zaliczani byli również korzystający z zasiłków opieki społecznej, renciści, inwalidzi, jak i żebrycy. Ze źródeł tych utrzymywało się przed wojną zaledwie 2,6% mieszkańców Warszawy, a w 1950 roku – 6,0% ludności. Wraz z rozszerzaniem systemu ubezpieczeń społecznych

wzrastał udział grupy utrzymującej się z niezarobkowych źródeł, który początkowo silnie korespondował z udziałem grupy ludności w wieku 60 lat i więcej. Jednak od 1978 roku odsetek utrzymujących się z niezarobkowych źródeł przewyższa udział ludności w wieku 60 lat i więcej, a przewaga ta narasta w wyniku wzrostu liczby osób utrzymujących się z zasiłków pomocy społecznej. W 2002 roku znacząco wyższy był udział ludności utrzymującej się z niezarobkowych źródeł niż ludności w wieku 60 lat i więcej w Białoleźce (odpowiednio: 16,8% i 7,9%), na Bemowie (23,0% i 11,6%), w Rembertowie (28,6% i 15,8%), na Pradze Północ (34,6% i 19,6%) oraz na Targówku (30,9% i 18,4%). W Warszawie prawobrzeżnej proporcje te były nieco większe (29,1% i 18,3%) niż w lewobrzeżnej części miasta (31,1% i 23,0%). W Warszawie ogółem wśród 513,9 tys. osób utrzymujących się z niezarobkowych źródeł blisko 2/3 (64,0%) stanowiły osoby utrzymujące się głównie z emerytury, dla 14,9% źródłem utrzymania była renta z tytułu niezdolności do pracy, a dla 21,1% pozostałe niezarobkowe źródła (renty socjalne i rodzinne, zasiłki dla bezrobotnych, zasiłki pomocy społecznej itp.).

Wydaje się, że umiarkowany rozwój Warszawy będzie się odbywał dzięki napływowi migracyjnemu młodej, dobrze wykształconej ludności do atrakcyjnych miejsc pracy w stolicy, przy jednoczesnym słabszym odpływie dobrze sytuowanej nieco starszej ludności do własnych domów budowanych w atrakcyjnych miejscowościach podwarszawskich. Najbliższy spis ludności pozwoli na sprawdzenie, czy dotychczasowe tendencje rozwoju ludności są kontynuowane, czy też ulegają zmianom.

ABSTRACT

In XXth century Warsaw's area has grown fifteen times but its population only tripled in number. The population has grown mainly thanks to newcomers, with the exception of the years of the post-war baby boom. In the first half of the last century there was a slight tendency to deconcentrate the city's population. Between 1951-1970 the process was reversed but by the end of 1970s, with the development of huge housing estates, the deconcentration process continued. There have been major changes in the age structure. The number of young people has decreased by far and the number of people over 60 has increased. The average age of Warsaw's population has grown by 15 years. The average age in 1897 was 25.9 and in 2002 it was 40.9. However, the percentage of people born and living in Warsaw hasn't changed essentially. For many decades it has made up over a half of the city dwellers. In the last decade there have been some major changes in the professional structure. The number of people working in industry and construction has decreased, whereas, the number of people working in service industry and supporting themselves from non-profit sources has increased.
